

»To smo fantje«: Genealogija (re)produciranja dominantne socialistične moškosti skozi dispozitiv JLA na Slovenskem

Abstract

“We are guys”: The Genealogy of the Reproduction of Dominant Socialistic Masculinity through the Dispositive of the Army on the Territory of Slovenia

The article theoretically and ethnographically presents the genealogy of the (re)production of hegemonic masculinity through military service on the territory of Slovenia. It commences by delineating the recent history of conscription and its regulations, as the obligation to serve in the armed forces has always played an important part in the construction of spatialized masculinities. Various mechanisms of establishing a socialist heteronormativity in practice are discussed later – from state-regulated measures and performative practices to community customs. Given the assumption that the development of nation states and conscription are parallel to the process of constructing hegemonic masculinity, the naturalization of the relation between the specifically determined masculine and feminine is shown through diverse examples. A particular analytical focus is placed on the military masculinity present within the Yugoslav People's Army (YPA) and its reinforcement of asymmetrical power relations between genders. The productive distinction between external and internal hegemonic masculinity is introduced through the concept of militant socialist masculinity. The case of the YPA suggests that internal hegemonic masculinity coexisted with other forms of non-hegemonic masculinity. Tattooing and homoeroticism in the YPA are presented as examples of how such subordinated, non-hegemonic masculinity manifested itself.

Keywords: masculinity, hegemony, Yugoslav People's Army, tattooing, homoeroticism

Sandi Abram is a cultural and social anthropologist, an independent researcher, and a member of the editorial board of the Journal for the Critique of Science, Imagination, and New Anthropology. (sabram2@gmail.com)

Povzetek

Članek teoretsko in etnografsko osvetljuje genealogijo (re)produciranja hegemonne moškosti skozi vojaščino na Slovenskem. V uvodnem delu oriše polpreteklo zgodovino vojaškega vpoklica in regulacij rekrutiranja, saj ima vojaščina že od nekdaj pomembno vlogo pri konstrukciji upostorjenih maskuliniteti. V nadaljevanju pokaže razne mehanizme vzpostavljanja socialistične heteronormativnosti v praksi, ki so se razprostirale od državno reguliranih ukrepov in uprizoritvenih praks pa vse do običajev in navad skupnosti. Ker sta oblikovanje nacionalnih držav in vojaščina vzporedna procesa konstruiranju hegemonne moškosti, je večkrat prikazana naturalizacija razmerja med natančno določenim maskulinim in femininim. Poseben analitični poudarek je namenjen specifični vojaški moškosti v Jugoslovanski ljudski armadi (JLA), ki je učvrstila asimetrična razmerja moči med družbenima spoloma. S pomočjo koncepta militantne socialistične moškosti se uvede produktivno razlikovanje med zunanjo in notranjo hegemonijo moškosti, pri čemer na primeru JLA lahko govorimo o notranji hegemoni vojaški moškosti, ki je soobstajala z drugimi oblikami nehegemonne moškosti. Tetoviranje in homoerotika v JLA sta prikazana kot primera manifestacije takšne podrejene, nehegemonne moškosti.

Ključne besede: moškost, hegemonija, Jugoslovanska ljudska armada, tetoviranje, homoerotika

Sandi Abram je kulturni in socialni antropolog, neodvisni raziskovalec in član uredništva Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. (sabram2@gmail.com)

Uvod

Prispevek je poskus mišljenja genealogije socialistične maskuliniteti skozi problematizacijo konstruiranja moškosti pred jugoslovanskim socializmom in pod njim. Nameravam se torej podati v »raziskav[o] razmerij med spoloma [...] v lokalni in partikularni obliki, s kontekstualnim ozadjem razmerij moči« (Greif, 2007: 36). Spraševal se bom, kako se militantna socialistična moškost, predvsem v okviru najbolj jugoslovanske institucije, torej Jugoslovanske ljudske armade (v nadaljevanju JLA), umešča v historično hierarhijo družbenega spola oziroma kakšno vlogo je pravzaprav zavzemala v jugoslovanski heteronormativnosti, saj sta režim vojaščin in vzpostavljanje pripadajočih moškosti odvisna od kulturnih okolij v času in prostoru. Posebnost jugoslovanskega socializma je tičala pravzaprav v obveznem naborništvi izjemno inkluzivne institucije, kar seveda ni nekaj univerzalnega, kvečjemu nas napelje k predpostavki, da vzpostavljanje nacionalne države in vojaščina gresta z roko v roki pri konstruiranju hegemonne moškosti.

Besedilo se bo tako posebej osredinjalo na JLA, večkrat pa bom moral poseči nekoliko globlje v zgodovinsko malho, saj lahko zametke dominantne (socialistične) moškosti skozi dispozitiv vojske zasledimo že vsaj med prvo in drugo svetovno vojno, če ne že prej. Po zgodovinski vinjeti se posvetim konstruiranju dominantnih kulturnih vzorcev militantne moškosti in z njimi povezanih razmerij moči med družbenima spoloma, kar me pripelje na premišljevanje o razdvojeni hegemoni moškosti v času socializma. Namesto zaključkov o nekakšni monolitni vojaški moškosti v JLA raje obravnavam heterogene prakse vojaške kulture v JLA, všteti tiste, pri katerih je s prevzemanjem začasnih vzorcev nehegemonne moškosti prihajalo do začasnega spodnašanja institucionaliziranega spolnega reda.

Raziskovanje opiram na literaturo, za katero lahko kaj hitro ugotovimo, da analitična vprašanja zvečine obravnava predvsem s feminističnega stališča in v precep postavlja zlasti konstruiranje ženskih vlog v socializmu. V pričujočem besedilu želim prikazati še »drugo«, manj obravnavano stran socialistične heteronormativnosti. Kot ugotavlja Monique Wittig, je »binarna omejitev spola potrebna za reprodukcijo ciljev politične ekonomije heteroseksualnosti [...], kjer je biološki spol naturalizirana politična kategorija, ki utemeljuje družbo kot heteroseksualno« (v Greif, 2007: 41; prim. Nagel, 2001). Poslužujem se tudi drobcev iz etnografskega gradiva, ki sem ga napaberkoval v zadnjih treh letih, večinoma v Sloveniji (cf. Abram, 2013). Glavnino etnografije sestavljajo vodeni pogovori z nekdanjimi pripadniki JLA, od dvajsetih polstrukturiranih intervjujev v nadaljnjem besedilu citiram samo nekatere kratke izjave sogovornikov. Večina sogovornikov je želela ostati ogrnjena v plašč anonimnosti, zato njihova osebna imena pri dobesednem navajanju izpuščam.

Kratek oris regulacij vojaškega rekrutiranja

Nastanek arhetipa moškega kot naravnega branilca pred (prežečo) zunanjo nevarnostjo skozi zgodovino druge Jugoslavije povzame Berdak (2013), začenši z antifašističnim gibanjem, ko je potekala prva množična mobilizacija moških in žensk ter zasadila mit o neobstoju pacifizma, mit, ki so ga nato odvodili popularne kulture (predvsem partizanski filmi in romani) pogosto reafirmirali. Po ocenah zgodovinarjev in zgodovinarok se je v narodnoosvobodilni boj (NOB) aktivno vključilo okrog 100.000 žensk, 25.000 jih v bojih padlo, 40.000 jih je bilo poškodovanih, zgolj približno 2000 jih je pridobilo oficirski čin (Oakley v Hearn, 2003: xii; Jancar-Webster, 1999: 70). Povprečen delež žensk v slovenskih partizanskih enotah je bil ves čas približno enak – štiriodstoten (Bernik, 2002: 110; Križnar v Bernik, 2001: 176; prim. Klanjšček v Petrovčič, 2003; Deželak Barič v Bernik, 2001: 176). Med partizankami na Slovenskem je bilo med letoma 1941 in 1943 največ bork (35,22 %), druge so bile razporejene v saniteti (22,48 %), poveljstvu večinoma nižjega ranga (13,36 %); kuharic in sekretark je bilo 7,70 %, politdelegatk 5,50 %, preostale so bile intendantke, šivilje, šiferke, kurirke, perice ali obveščevalke (Bernik, 2001: 204).

Reprezentacije spolov v (pol)preteklosti se seveda ne dogodijo v nekakšnem družbeno-političnem vakuumu, različne ideologije sedanjosti jih konstruirajo retrogradno, za nazaj skušajo vzpostaviti in vpeljevati trdovratne razlagalne sheme spolov v preteklost (*engendering the past*) (Greif, 2007: 45, 47). Vpoklic v vojsko, s tem pa tudi partikularno in lokalizirano konstruiranje maskulnosti, ima vseeno nekoliko daljšo zgodovino.

Na ozemlju sedanje Slovenije se je vojaški vpoklic vztrajno zasidral tudi v jezik. Od uvedbe najemniških vojsk v 14. stoletju so se denimo nekateri mladeniči med šviganjem hegllovskih pijanih strel duha nevede zapisali v »žold« (vojaščino). Najemovalci namreč fantov niso novačili samo z navadnim bobnanjem, ampak so jim proces rekrutacije v vojsko »olajšali« z denarjem in raznimi alkoholnimi zvarki. Od tod izhajata izraza *žolnír* in *soldát* za vojaka, saj so najemniki prejeli plačo – *žold* oziroma *soldo* (novec po italijansko) (Kumer, 2006: 159–160; 1992: 12).

Vse od leta 1771, ko je cesarica Marija Terezija z zakonom vpeljala splošno vojaško obveznost za vse sposobne državljane (oproščeni dolžnosti so bili oženjeni in v družini edini sposobni za delo), se je tak občutek fatalizma ob dosmrtni pridružitvi oboroženim silam lahko čvrsto obdržal. Dosmrtno selektivno vojaško službo je leta 1802 ukinila habsburška monarhija, naslednja večja vojaška reforma je prišla šele leta 1845, ko je cesar Ferdinand omejil vojaščino na osem let. Tako je do prve svetovne vojne služenje trajalo med oboroženimi silami *načeloma*¹ tri leta (Kumer,

¹ Vojaščina je z zakonom iz leta 1868 zajemala – z nekaterimi izjemami – vso moško populacijo. Ker je bil letni vojaški kontingent rekrutov številčno omejen, je služenje temeljilo na žrebu. Od leta 1889 je aktivno služenje trajalo eno leto, leta 1893 se je podaljšalo na dve leti. Leta 1912 so sledile manjše zakonske spremembe: aktivno splošno služenje v skupni vojski se omeji na dve leti, razen v konjenici in topništvu (tri leta) ter mornarici (štiri leta) (Stergar, 2004: 20, 27, 35, 220).

1992: 15; 2006: 161; Klobučar, 2012: 35; Stergar, 2004: 20, 32).

Če preskočim obdobje 2. svetovne vojne, je JLA doživela precej sprememb glede trajanja vojaščine in na tem mestu zgolj povzemam (po Kolar, 2005: 53–57) samo nekatere bistvene mejnike. Trajanje služenja vojaščine prvič opredeljuje Zakon o vojaški obveznosti državljanov Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) leta 1946, v katerem se določa trajanje splošnega služenja na dve leti. Leta 1955 Zvezna ljudska skupščina sprejme Zakon o narodni obrambi, ki opredeljuje trajanje splošnega vojaškega roka na dve leti, leta 1964 se vojaščina omeji na 18 mesecev, leta 1972 na 15 mesecev za splošne obveznike. S sprejetjem zadnjega Zakona o vojaški obveznosti leta 1980, se služenje vojaščine skrajša s 15 na 12 mesecev za nabornike, ki so bili edini hranitelji družine (Kolar, 2005: 53–57).

Bežen prelet preteklih regulacij vojaškega rekrutiranja naj daje vedeti, da je vojaščina že od nekdaj vezana na konstrukcijo partikularno uprstorjenih maskuliniteti. Že feministične raziskovalke za obdobje jugoslovanskega socializma dokazujejo, kako se je vzpostavljala politični in medijski diskurz o moških kot vojakih. Berdak (2013: 40) denimo izhaja iz predpostavke, da je reprezentacija takšnega »naravnega stanja« in razmerij med spoli svojo legitimnost gradila na nujnosti vpoklicanosti moških v služenje vojaščine, s čimer se je ponovil zgodovinski in kulturni vzorec obeh Jugoslavij, po katerem so moški portretirani kot zaščitniki oziroma branilci.

Politike moškosti

Socialistična Jugoslavija z vpoklicem moških na obvezno služenje vojaščine ni samo perpetuirala konceptov množične mobilizacije in Damoklejevega meča v rokah zunanjega sovražnika. Starostno mejo ideološke indoktrinacije, omniprezentne paranoičnosti o zunanjem napadu *neprijatelja* in vzpostavljanje heteronormativnega dispozitiva je razpotegnila čez vse družbeno telo.

Vojaško-obrambna vzgoja mladine je bila skrbno načrtovana in redno izvajana, aktivnosti pa so pogosto vključevale dekleta, kot denimo pri usposabljanju v osnovnih in srednjih šolah (osnovnošolcem je bilo namenjenih 70, srednješolcem pa 135 ur usposabljanja v okviru predmeta Obrambe in zaščite), 20-dnevnem usposabljanju vse zunajšolske mladine, usposabljanju na višjih šolah in fakultetah (predmet Splošna ljudska obramba – skupaj 120 ur), prostovoljnem usposabljanju mladine v teritorialni obrambi in podobno (Garb, 2002: 128–129). Sogovornik se je denimo spominjal, da so v prvih dveh letnikih srednje šole, pri obrambni vzgoji pri predmetu Obramba in zaščita, morali streljati iz puške M48, ki je bila Zastavina kopija nemške »mavzerice« (model Mauser M24). V kolektivnem spominu pripadnikov in pripadnic nekdanje socialistične federativne republike je vse do danes še vedno zasidran izrek vrhovnega poveljnika jugoslovanske vojske Josipa Broza pred njegovo smrtjo: »Delujmo, kot da bo sto let mir, pripravljajmo se, kot da bo že jutri vojna.«

Po dominantnih kulturnih vzorcih moški ni dolgoval svojega telesa zgolj državi (že po definiciji je *bil* osrednje telo patriarhalnosti), ampak tudi skupnosti, ki je presojo o kompatibilnosti vključevanja vanjo zasnovala na podlagi posameznikovega uspešnega vstopa v JLA in na sposobnost, da služenje vojaškega roka uspešno preneha. Tvegati bom ugotovitev, da se je v času, ko so klasični običaji in navade (vaške) skupnosti, s katerimi je posameznik izpeljal prehod v novo družbeno skupino (van Gennep, 1960), začeli pešati, če niso že popolnoma usahnili v spreminjajočih se družbenih razmerah (industrializacija podeželja, povečana mobilnost zaradi motorizacije itd.), vojaška rekrutacija v socialistični Jugoslaviji vnovič vzpostavila kot iniciacijski rekvizit (vaške) skupnosti.

Tako so ponekod že od svetovnih vojn naprej poznali organizirano popotnico k vojakom, bolje poznano pod germanizmom *štelunga* (tudi *štelnga*; iz nem. »Stellung«, nabor), ponekod se uporablja tudi izraz *vestirenga* (iz nem. »visitieren«, natančno preiskati, kontrolirati, oziroma »Visite«, vizita). Oba termina sta označevala nabor – torej ugotavljanje zdravstvenih in splošnih sposobnosti vojaških obveznikov –, ki je bil nujno pospremljen s slovesnim obredjem vaške skupnosti. Bodoči vojaki so se zbrali ob vpreženem vozu, okrašenem s cvetjem iz krep papirja, kar je bila umetelna stvaritev ženskih rok, in se odpeljali do najbližje vojaške izpostave na prevzem vojaške knjižice.

Rezultat naborniške šege ni bil samo nekakšna predfaza ločevanja mladosti od odraslega življenja. Nabor je hkrati ločeval navznoter, na *potrjene* in *nepotrjene*: na moške, sposobne služenja vojaškega roka, in tiste, ki nalogi ne bi bili kos zaradi zdravstvenega stanja, telesne hibe ali drugih podobnih (»opravičljivih«) razlogov. »Čast vojaške službe [...] je navzven najbolj poudarjala šega, da so sprejetim, 'potrjenim' rekrutom zavrtni novinci morali oddati ves naglavni okras. Zaradi zasmehovanja nepotrjenih vojakov je ob naborih prihajalo do pretepev, ki so se velikokrat končali tudi s smrtjo.« (Klobučar, 2012: 35) Pomembnosti štelunge se je spominjal sogovornik iz Ljubljane:

On je bil drugače vaški muzikant s harmoniko in mi je razlagal, da ko so šli v 1. svetovni vojni na »štelungo«, nabor takrat [potekajoč] na vasi ... tistega, ki ni šel na »štelungo«, je vsa vas obsodila. »Štelunga« je bila nekako krona družine. To je bila čast za družino.

Nepotrjeni naborniki so obveljali za družbene izobčence, v rabi je bil zanje zaničljiv označevalec »kripl bataljon«, torej kripelj bataljona oziroma izobčenec, ki pripada družbenemu bataljonu »nekoristnih«. V rabi so bile tudi druge zaničljive oznake. Kolarjev (2005: 71) oče denimo navaja, da so fante, ki niso odslužili vojaškega roka, bili poimenovali *škart*, torej neuporaben material oziroma, v odnosu do družbene funkcije, reprezentirani so bili kot nekvaliteten (ženitveni) material. Še celo Slovar slovenskega knjižnega jezika ohranja enako definicijo *škarta*, in sicer »naborniki, ki pri naboru niso potrjeni«. O zasmehovanju tistih, ki niso mogli služiti

vojske in potemtakem niso »postali« moški, priča tudi že med avstrijskimi vojaki prepevana pesem, katere verz se glasi: »Škart pa naj doma ostane.«

Hegemona moškost državljanov v uniformi

Prav čast v kombinaciji z vojsko je odigrala pomembno vlogo pri oblikovanju modalitet moškosti.² Rok Stergar za obdobje ob koncu 19. stoletja piše o kodeksu časti, ki je moške ločevala na dva neenakovredna pola. Na enem so v veliki večini prednjačili tisti z neustrezno izobrazbo, brez visokega družbenega položaja ali uglednih prednikov. Na drugi strani so vse naštete kriterije izpolnjevali tudi vojaški častniki, ki jih je zavezoval častni kodeks in povzdigoval iz mož v *gentelme-ne*. Izguba časti je hkrati pomenila izgubo poklica in s tem pripadnosti družbeni eliti, zato je bilo veliko poklicnih oficirjev s koreninami v nižjih socialnih slojih še posebej občutljivih na svojo čast. Branili so jo z vsemi sredstvi in si niso dovoljevali kakršnega koli javnega ekscesa (denimo žalitve) s strani pripadnikov nižjega stanu (Stergar, 2004: 84). Avstro-ogrška vojska je vse do prve svetovne vojne pri življenju ohranjala tudi običaj, v katerem se je na štiri oči vihtelo orožje – dvoboj. Medtem ko je družba že ostro problematizirala prakso in običaj duela, je vojska vztrajala pri oklepanju lastnih posebnosti z dvobojem vred (Stergar, 2004: 192).

Če se vrnem k postopkom naborne komisije za ugotovitev zdravstvenega stanja rekruta JLA in splošne fizične kondicije, se je rezultat, čeprav je postopek potekal za zaprtimi vrati, na koncu razglašal javno. Potrditev je bila tako s simbolnimi praksami razgaljena pred vso skupnostjo. *Potrjeni* niso bili več samo naborniki, saj so skoraj postali vojaki *in* moški. Zadovoljujoča zdravstvena kondicija je pomenila dvojno potrditev *potrjenih*: da so ti *sposobni moški* zmožni rokovati z orožjem in so potemtakem primerni za vojsko *ter* da zadovoljujejo ustrezne kvalifikacije za dosego nekakšnega linearnega triptiha snubljenje-poroča-družina.

Ideološke implikacije je mogoče razviti naprej: zgornje je skladno z matriko, po kateri lahko *potrjen* moški zdravo reproducira patriarhalno nuklearno družino (ob pogoju, da se seveda vojak sploh vrne domov) in jo s svojimi pridobljenimi vojaškimi sposobnostmi, fizično kompetenco in korpulenco varuje pred zunanjimi pretnjami.³ Moški kot arhetip branilca domovine je tako nosil na ramenih primat varnosti in avtoritete (hranilec/lovec in gospodar), medtem ko je imela ženska kot biološka rodnica *patrie* pasivno in podrejeno vlogo zveste pribočnice moške-

² Za razumevanje kompleksnosti časti in ponosa (*honour*) na ozemlju Balkana gl. denimo Schneider (1971) in Davis (1977).

³ Dominantna karakteristika moškega kot krepkega branitelja domovine se je še izraziteje pokazala v vojnah po razpadu Jugoslavije. Hegemona moškost se je odražala znotraj »moškega« sveta bojišč z dokazovanjem poguma in hrabrosti pred sovojaki, medtem ko so za vojaški spopad omahujoči moški obveljali za mevže in mamine sinčke (Mostov, 2000: 93).

mu, bila je skrbnica domačega ognjišča, z nalogo vzgajanja družine. »Značilnost nacionalizma je, da vsakomur predpisuje njegovo mesto, moškemu in ženski [...]; vsakršno mešanje med kategorijami bi pomenilo kaos in izgubo kontrole. Ključne so jasne in distinktivne vloge.« (Greif, 2007: 142) *Nepotrjeni* so reprezentirali čisti funkcionalni antipod hegemoni moškosti, simbolno gledano niso bili impotentni samo fizično, temveč tudi politično. Ker jim je »umanjkalo« moškosti, se niso mogli (samo)realizirati kot »državljeni v uniformi«. Homi K. Bhabha šteje to vez med moškostjo in nacionalizmom za *amor patriae*, ki ni nič drugega kot »falična identifikacija v službovanju naroda« (Bhabha, 1995: 95).

Po tej zasnovi je nadvlada moške vloge *zastavljena* v zunanjo sfero (plačanega) *produktivnega dela* znotraj države (politika, gospodarstvo, vojska), medtem ko je bila z zidovi gospodinjstva zamejena ženska zreducirana na neplačano *reproduktivno vlogo* (in delo!) rodnice, matere in žene. Spomnimo se samo notorične Clausewitzove teze, da je vojna (in dejal bi tudi vojska) le nadaljevanje politike z drugimi sredstvi. Cinično, na vzhodu ni nič novega: *polis* je veljal za ekskluziven prostor moških, le da modela *moški-državljan* ter *moški-lovec* nasledil oziroma, bolje rečeno, dopolnil model *moški-vojak*. V končni posledici je nacionalna država vendarle maskulina institucija, v kateri se državne organizacijske prakse strukturirajo v odnosu do reproduktivne sfere (Connell, 2012: 114). Nič pretirano drugače ni bilo niti v partizanskem boju na Slovenskem, saj so številne partizanke namesto bojevniškega imele status militariziranih civilistk, ki so večinoma opravljale tradicionalno ženska dela in aktivnosti; le okoli 35 % jih je (lahko) aktivno poprijelo za orožje, vodstveni položaji so bili prav tako skorajda izključno rezervirani za moške soborce (Bernik, 2002: 112; prim. Jancar-Webster, 1999: 71–74).

Povojni jugoslovanski socializem (še zlasti v prvih dvajsetih letih njegovega obstoja) nadaljuje politično, kulturno in simbolično instrumentalizacijo žensk⁴ – njihove pravice, vidnost, politična participacija in znaki moči so bili povsod prisotni, vendar je, ko so ideološke napetosti popustile in se je uveljavila liberalna mentaliteta, paradoksnost, patriarhalni diskurz zopet dobil svež veter v jadra (Slapšak, 2008: 98). O tem zgovorno priča leta 1943 ustanovljena Antifašistična fronta žensk (AFŽ): čeprav je ta družbeno-politična organizacija proti koncu vojne štela približno stokrat več članic kot Komunistična partija, so jo leta 1952 razpustili in odtlej so ženske v socialističnem režimu lahko prevzemale zgolj reprezentativne in simbolične (tipične) vloge (Slapšak, 2008: 98–99; prim. Slapšak, 2000: 32–36; Ramet, 1999).

⁴ Za kratek zgodovinski oris političnega udejstvovanja žensk in ženskega gibanja pred 2. svetovno vojno na Balkanu gl. npr. Slapšak (2000: 25–32), za območje Slovenije pa Jalušič (1999).

Naturalizacija maskulinega in hegemonia moškost

Obdobje najmanj zadnjih sedemdeset let je perpetuiralo večino dominantnih spolnih vlog in čeprav emancipacija žensk postane pomembno politično vprašanje v jugoslovanskem socializmu,⁵ ostaja v veliki meri prisotna reprodukcija razmerij moči med družbenima spoloma, vključno s patrilinearnostjo in patrilokalnostjo, ko lastnino in moč posedujejo moški: moški je reprezentiral dednega nosilca moči (arhetipi lovca, vojaka, bojevnika, junaka, osvoboditelja), ki rokuje z orožjem (najprej sablja in meč, pozneje puška), ženska pa mu je kot glavi družine relativno podrejena, je objektivirana in polastninjena (arhetip na dom vezane matere, gospodinje, vzgojiteljice in žene). »Sodobne interpelacije žensk v matere in žene se zgodijo skupaj z oblikovanjem sodobnih nacionalnih držav.« (Rener in Ule, 1998: 104)⁶ Z drugimi besedami, šlo je za proces naturalizacije razmerja med točno določenim maskulinim in femininim znotraj konstrukcije socialistične nacionalne države. Družbeni koncept vojaka je še dodatno učvrstil to asimetrijo, kajti velja za »državljana v uniformi«⁷ (Kolar, 2005: 53), medtem ko je koncept ženske v tej

⁵ Miličević sicer opozarja, da je z družbeno emancipacijo žensk v socializmu tradicionalna moška vloga zaščitnika in hranilca usihala (Miličević, 2006: 271). Kokalj ta obrat po 2. svetovni vojni, ki sta ga sprožila industrializacija in urbanizacija, razume kot obrat k bolj simetrični delitvi dela, saj se moški vse bolj vključujejo v vse pore vsakdanjega življenja, ženske pa v produktivno delo zunaj doma (Kokalj, 2007: 20–21; cf. Sadar, 1991). V nasprotju s kapitalističnimi ureditvami jugoslovanski socializem prinese relativno ekonomsko neodvisnost žensk od moškega partnerja kot temeljni pogoj emancipacije, kar v praksi še ni pomenilo odprave neenakosti žensk, vseeno pa vpeljava individualnih socialnih pravic žensk, javnih sistemov socialne varnosti in javnih ustanov (npr. zaposlenost za polni delovni čas, delavske pravice, materinske pravice, parcialno državno prevzemanje neplačanega [gospodinjkega] reproduktivnega dela z javnimi servisi – javni vrtci, menze) izboljša družbeno-ekonomski položaj žensk.

⁶ O razumevanju pomena družine za internirance med 2. svetovno vojno je denimo etnolog in antropolog Božidar Jezernik zapisal: »Prevladujoči tip slovenske družine je bil bolj ali manj strogo patriarhalen, vloge in pomen posameznih članov so bili dokaj natančno določeni. Moški je bil glavni hranilec in gospodar družine, medtem ko je ženska skrbela za vzgojo otrok in vzdrževanje doma. [...] Takšni odnosi med spoloma so bili v podeželskih družinah doslednejši in očitnejši; podaljševali so se sicer tudi v mesta, vendar jih je meščanska ekonomija tam močnejše krhala.« (Jezernik, 1997: 264; cf. Greif, 2007: 114–115) Kritične arheologinje in antropologinje so tudi zdavnaj zavrnille predimenzionirano predstavo o moškem-lovcu v nabiralniško-lovske skupnosti, kjer je lov zavzemal nosilno komponento razvoja (vloga *produkcije*) človeštva in je bil obravnavan kot nekompatibilen z rojevanjem in vzrejo otrok (vloga *reprodukcije*). Reprodukativno vlogo, po kateri so ženskam bile prisojene pasivne, z materinstvom združljive vloge (nabiralništvo, skrb za prehrano), je bila prav tako razkrinkana kot druga plat iste ideologije o spolni delitvi dela (Greif, 2007: 72–74; 114).

⁷ Po drugi svetovni vojni se ženske v vojaški uniformi znova pojavijo šele leta 1971, ko so se skupaj z moškimi urile za parado ob 30. obletnici revolucije; vadili so predvsem paradni korak (Garb, 2002: 130). V slovenski partizanski vojski je bila ena izmed zelenih podob podoba maskularizirane ženske, ki je za vzpostavlanje enakovrednega položaja z moškimi soborci bila prisiljena »žrtvovati« svojo ženstvenost, vseeno pa lahko iz povojnih pričevanj razberemo, da so jih moški soborci (zlasti na začetku) videli kot drugačne in moteče: »Nošenje hlač in uniforme je bilo simbol ženske uzurpacije pozicij moči in statusa, ki je bil tradicionalno povezan z moškimi. Moški so se na to odzvali s posmehom in nerazumevanjem.« (Bernik, 2002: 106)

mitološki konstelaciji skrčen na domesticiran »biološki razmnoževalec naroda« (Sofos, 1996), ki z rojevanjem pomladka države rojeva tudi bodoče vojščjake. Kot strne Wilford (1998: 1), so ženske pogosto skonstruirane kot simbolična oblika nacije, medtem ko so moški reprezentirani kot njeni osnovni agenti, ki po doseženi suverenosti države postanejo še glavni koristniki. Ali drugače: moški postavljeni za aktivne branike socialistične očetnjave znotraj obranjene matere Jugoslavije.⁸ Kot priča skupinska fotografija, posneta 13. avgusta 1944 v Dobrovi, so z zgornjim simboličnim konceptom še kako operirali tudi slovenski domobranci – glavino posnetka zasedajo uniformirani domobranci z generalom Leonom Rupnikom na sredini, skrajno desno fotograf ujame v objektiv še nekaj deklet v tradicionalni narodni noši, na zastoru pa je poleg orla iz domobranske kokarde pripet napis MATI DOMOVINA BOG.

Zato za razumevanje graditve militantne socialistične moškosti skozi dispozitiv vojske ni dovolj, da analiziramo konstrukcijo odnosov zgoj med moškimi in zgoj

Skupinska fotografija, posneta v Dobrovi, 13. avgusta 1944. Foto: neznan. Fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

⁸ Brutalna premestitev iz metaforično-simbolnih vlog žensk kot personifikatork nacije (Seifert, 1996; cf. Mostov, 2000), ki rojevajo bodoče vojake, v njihovo instrumentalizacijo se je manifestirala skozi skrajno nasilne etnično-nacionalistične ideologije militariziranih moškosti v obliki medvojnih posilstev žensk po razpadu druge Jugoslavije. »[Ž]enske so postale simboli in lastnina nacionalne skupnosti, tvorke nacionalne identitete. Posilstva žensk so bila reteritorializirana, ko so ta postala predvsem dejanja etničnega nasilja, ne pa odslikava razmerij moči med družbenimi spoli.« (Sofos, 1996: 82) V kontekstu simbolnega razmerja moči med spoloma posilstva niso bila samo nasilna dejanja nad ženskimi telesi, razumemo jih lahko tudi kot poniževanje moških nasprotnikov, češ da niso bili sposobni obraniti *svojih* žensk (Olujić, 1995: 62; poudaril S. A.). K zastavitvi ženske kot matere, žene in hčere je pridodana še vloga žrtev, njihova ranljivost pred fizično »invazijo«, zapeljevanjem itd. (Mostov, 2000: 98).

znotraj te ločene sfere; analiza je zahtevala vsaj še širši premislek ugnezditve tovrstne militantne moškosti.

Na tej točki ne moremo mimo genealogije partikularnega poustvarjanja *ene izmed* takratnih moškosti. Kot trdi R. W. Connell, nikoli ni obstajala ustaljena in univerzalna kategorija moškosti, ampak se je le-ta fragmentirala na mnogotere moškosti z vsemi svojimi notranjimi protislovji, historičnimi prekinitvami in uprostorjenjem (lokalnim, regionalnim, globalnim), med katerimi je vselej potekal gramscijevski boj za hegemono moškost, ki je povzdignil eno vrsto moškosti, ne pa neke druge (Connell, 2012; Connell in Messerschmidt, 2005). Zato lahko »[h]egemono moškost [...] opredelimo kot konfiguracijo spolnih praks, ki pooseblja trenutno sprejet odgovor na vprašanje legitimnosti patriarhata, kar zagotavlja (ali se obravnava kot zagotovilo za) prevladujoči položaj moških in podrejenost žensk« (Connell, 2012: 199). Zato je koncept hegemone moškosti »način za teoretizacijo spolno zaznamovanih razmerij moči med moškimi in za razumevanje učinkovitosti moškosti pri legitimizaciji spolnega reda« (Connell, 2012: 19).

Po Demetriou (v Connell in Messerschmidt, 2005: 844–845) poznamo dve obliki takšne hegemonije: notranjo in zunanjo. *Zunanja hegemonija moškosti* sovpada s tistim, čemur sem se posvečal nekaj vrstic više, in sicer gre, če poenostavim, za institucionalizacijo oblasti moških nad ženskami.⁹ *Notranja hegemonija moškosti* pa se nanaša na družbeno premoč ene skupine moških nad vsemi ostalimi skupinami moških, odnos med njima pa je dialektično pragmatičen, saj si hegemon moškost od preostalih moškosti prilašča vse, kar se zanjo zdi pragmatično uporabnega za nadaljevanje dominacije (ibid.).

Pri mišljenju heteronormativne militarizacije socialistične družbe si lahko pomagamo še s konceptom vojaške moškosti, ki služi identifikaciji in razlaganju delovanja spolno določenih identitet v obrambnih silah. Teoretske opredelitve vojaške moškosti se razlikujejo, a vseeno obstaja vrsta spolno določenih kulturnih atributov, ki oblikujejo prakso vojaškega življenja, in ta skupek značilnosti moške vojaške identitete v grobem obsega: ponos na fizično trdoživost, neemocionalnost, agresivno heteroseksualnost, homofobijo v kombinaciji s slavljenjem homosocialnosti v skupini, zmožnost razporeditve kontrolirane fizične agresije in obvezo k izvrševanju zaukazanih nalog (Woodward, 2003: 44; Barrett, 1996). Hegemona

⁹ Kako bizarno se lahko kaže reprodukcija takšne hegemonije tudi v vojski, lepo kažejo uredbe prostovoljnega vojaškega usposabljanja žensk v obdobju 1983–1985. Za vojakinje v JLA denimo niso veljali predpisi o *dolžini* las (moški so bili vsi po vrsti na kratko ostriženi), dovoljeno jim je bilo *nevpadljivo* ličenje zunaj usposabljanja (lahko so uporabljale črtala za ustnice, nohte pa so morale – po poročanju revije Teleks – *iz varnostnih razlogov* pristriči), zanje so zgradili *posebna, udobnejša* bivališča, kar je v neki ljubljanski vojašnici bilo videti tako, da so dogradili montažno stavbo, ki je bila opremljena s *toplo vodo, pralnico in likalnico* (Garb, 2002: 131). Kot je zapisala Yuval-Davisova, »[k]onstruktija 'ljudstva' v 'ljudski vojski' odseva glavni spolno zaznamovani karakter družbenih razmerij v vojski celo v primerih, kjer domnevno obstaja formalno enak dostop za moške in ženske,« (Yuval-Davis, 2009: 157) in obenem dodaja, da nosi inkorporacija žensk v vojsko v sebi dvojno sporočilo: ženske naj bi bile, vsaj simbolno, enakopravne članice nacionalne skupnosti ter da naj bi bili vsi člani nacionalne skupnosti, vsaj simbolno, vključeni v vojsko (Yuval-Davis, 2009: 153).

vojaška moškost je tako ultimativna oblika instrumentalne funkcije moškosti.

Podoba notranje hegemonije vojaške moškosti je bila vse prej kot unitarna in nedotakljiva. Sogovornik, rojen leta 1949, je pripovedoval:

Spomnim se nekega fanta, jaz sem bil star 21 let, ko sem šel v vojsko, on pa je prišel noter star ene 26, 27 let in je šepal. In so se čudili, kako da je prišel v vojsko – ker o tem odloča komisija –, in je sam povedal, da je bila sramota, da ne bi šel v vojsko. Potem je fotr, ne vem, ali podkupil tistega doktorja komisije, da so mu dali štampelj na potrdilo, da je lahko prišel v vojsko, da je kot rekrut šel od doma, da so ga pospremili na vlak ... Vso to ceremonijo. Potem, ko pa je prišel v vojsko, ko je bil tisti pregled ... ja, fant je šepal. Potem so ga poslali domov in je bil razočaran. In spomnim se, da je jokal, da so mu uničili življenje in da ne bo nič več vreden, da ni dec, da bo mel težave v življenju naprej ... da, če ni sposoben za vojsko, potem ni dec.

JLA je bila skupaj z vsemi praktičnimi družbenimi konvencijami pred vstopom v vojsko poligon za preizkušanje in normiranje moškosti. Vzpostavljanje vzajemnega odnosa med normo in odklonom je bilo »zaris družbenih meja, za opredeljevanje 'prave' moškosti glede na oddaljenost le-te od izobčencev« (Connell, 2012: 73–74). Izjalovitev izpolnjevanja normativne moškosti je tako pogosto razumljena kot moška požensčenost. Kdor se je JLA vsemu navkljub aktivno pridružil, a ob tem ni dohajal nalog in izpolnjeval pričakovanj zaradi fizične hibe ali drugih »pomanjkljivosti«, ga je lahko na primer doletela neformalna sankcija vojaške skupnosti (avtorjevi terenski zapiski, 2015–2016). »Čebovanje«, kakor se je v vojaškem žargonu imenoval običaj (iz srb. »čebe«, odeja), je bilo kaznovanje splošno nepriljubljenega (nadrejenega) sovojaka, ki so mu med spanjem čez glavo povezali odejo in ga nato skupinsko s pasovi ali v kombinaciji pesti in brc pretepli, odeja pa je žrtvi onemogočala prepoznavanje storilcev.¹⁰ V praksi so se izvajale še druge disciplinske zvijače: »*paljenje bicikle*« (spečemu vojaku so med prste na nogah vtaknili vžigalice in jih nato zanetili), »*sviranje gitare*« (enaka metoda kot prej opisana, le da so bile vžigalice vtaknjene med prste na roki), »*španske gače*« (z vrstico so povezali testise spečega vojaka z njegovim palcem na nogah in »*zapolili biciklu*«) (ibid.). »Produkcija vzorne moškosti je torej del politike hegemonije moškosti.« (Connell, 2012: 287)

¹⁰ Običaj je nemara starejši od JLA, saj so ga uporabljali že slovenski interniranci v italijanskih koncentracijskih taboriščih med 2. svetovno vojno, ko so v bivalni enoti vsi stanovalci barake kaznovali tatove (Jezernik, 1997: 201).

Mnogoterosti vojaške kulture JLA: primer tetoviranja in homoerotike

Poleg tovrstne kulturne »spodbude« bodočim rekrutom velja znova poudariti pomen družbene horizontalnosti, zaobjete v vojaškem tovarštvu, ki jo Yuval-Davis najde skoraj povsod, ko je govor o tem, kaj vojakom pomaga prebroditi izjemne napore in trpljenje: »Občutek, da se lahko zaneseš na svoje tovariše in na vzajemno lojalnost, kjer gre za življenje in smrt, [je] tisto, kar vojakom v njihovem vsakdanjem življenju nenehno daje moč.« (Yuval-Davis, 2009: 168)

Srečamo se z dialektiko med vertikalno kulturo vojske in samoniklo vojaško kulturo. Kot ugotavlja Koteska, je bil komunizem zgolj nominalno obdobje tovarštva, strukturno gledano pa se je kazal kot obdobje ojdipovske dinamike med očetom in sinom (Tito je pogovorno veljal za »Starega«, Stalinov naziv je bil »Dedek«) (Koteska, 2012: 120). Zastavitev Koteske lahko na prvi pogled zlahka apliciramo na JLA: nominalno se je JLA oklicala za *kovačnico bratstva i jedinstva*, strukturno pa kot hierarhična, od-zgoraj-navzdol razporeditev jeklenega odnosa med očetom in sinom (hierarhični odnos med figurama nadrejeni – podrejeni). Na tej točki bi poudaril pomembnost razumevanja vojaške kulture od-spodaj-navzgor, ki jo lahko poenostavljeno razumemo kot točko, kjer preseže nominalnost patriotske maksime *kovačnica bratstva i jedinstva*, saj na čisto vsakdanji ravni strukturira bolj ali manj horizontalne odnose med vojaki.

Tetovaže iz JLA spadajo v eno širših snovanj vojaške kulture od spodaj. Pri prenosu teh permanentnih kulturnih inskripcij so glavne akterje odigrali ravno vojaški sotovariši. Zahvaljujoč njim se v telesno pokrajino ni aktivno vpisovala samo ideologija, s tetovirano *uspomeno iz JNA* se je hkrati dosegel tudi trajen »zapis moškosti v telo« (Connell, 2012: 244). Razmeroma redke so namreč bile priložnosti, pri katerih si lahko predstavljamo bolj intimen proces in odnos, kakor je bilo vrstniško recipročno tetoviranje med moškimi vojaki, ko se je, v kombinaciji krvi in črnila na telo ob vsej nevarnosti infekcij in posledično vložnem zaupanju permanentno pisala ter z dotiki izmenjevala partikularna ideologija moškosti, h kateri se je tu pa tam primešal še patriotizem. Pri takem zlitju, ko ima kri na ravni nacionalizma religijsko moč (Evans-Pritchard), se velja spomniti na besede Kuzmaniča: »Gibljemo se v kontekstu [...] krvi, zemlje, dedov, dedovine in dediščine.« (Kuzmanič, 1999: 11)

Drugi primer kulturnega impulza od spodaj je homoerotika v JLA – element, ki je prisoten v tako rekoč vseh ekskluzivno moških skupnosti, zaprtih v totalne institucije (npr. zaporji, samostani, psihiatrične bolnišnice, poboljševalnice, sirotišnice). Najbolj množične totalne institucije socialistične Jugoslavije nista prevečala samo performativna hipermaskulinitet v skupnem telesnem uprizarjanju (urjenje, vadba, hierarhično razporejena moč) ali reprodukcija univerzuma simbolnih pome-

Spomenik talcem v Rožni dolini. Foto: Sandi Abram. Osebni arhiv.

no uprizarjanje), nudizem ni bil vprašanje, kakor tudi ne medsebojno opazovanje in komentiranje drugih golih moških teles.

Medtem ko je bilo reproduciranje dominantne moškosti upravljano od zgoraj navzdol, znotraj kompleksnih patriarhalnih razmerij moči, se je sočasno dogajal še nasproten in včasih dopolnjujoč, začasen proces manifestiranja druge oblike, lahko bi dejal celo podrejene, nehegemone moškosti od spodaj, in sicer v obliki homoerotike med sovojaki.

Premise homoerotike so se kazale že v vsakdanji verbalni komunikaciji in v marsikdaj neslanih šalah. O takšnih prigodah nam odprto pripovedujeta dva filozofa iz držav nekdanje Jugoslavije. Slavoj Žižek (2006: 156) piše, da takratni prevladujoč pozdrav med vojaki JLA ni zvenel nič kaj formalistično, saj so se vojaki med sabo pozdravljali kar s standardiziranim »*puši kurac*«. Drug primer ponudi Boris Buden, ki pri obujanju svojega služenja vojaščine priklīče v spomin albanskega tovariša, s katerim je »kljub nepremostljivi jezikovni oviri razvil najintimnejši človeški odnos«, ta pa je med drugim zajemal Budnovo psovanje (tudi v albanščini), kar označi za »fantastičen univerzum incesta, sodomije, pedofilije, blasfemije in homoseksualnosti vsake vrste [...] naš skupni *hard core* porno« (Buden, 2004: 176). Vulgarna falična semiotika je prevevala tudi formaliziran vojaški jezik med

¹¹ Povezavo med militantno moškostjo in faličnostjo orožja flagrantno upodablja prizor iz Kubrickovega filma *Full Metal Jacket* (1987), ko rekruti med marširanjem po vojašnici v eni roki držijo bojno puško tipa M14, z drugo pa si »tehtajo« mednožje, pri tem pa skandirajo: »*This is my rifle, this is my gun. / This is for fighting, this is for fun.*«

¹² Če se spet vrnemo nekoliko nazaj, naj spomnim denimo na »Verigarja« iz serije znakm države SHS, nastalega izpod čopiča slovenskega slikarja Ivana Vavpotiča, na kateri je upodobljen motiv razgaljenega sužnja, ki se s še vedno okovanimi rokami triumfalno osvobaja izpod verig. Že za slovenske taboriščnike je znano, da so jim fašisti med priprtjem jasno zabičali, da morajo imeti do vratu zapete srajce, interniranci pa so jim v odgovor kljubovali z razgaljenimi prsmi kot simbolom upora (Jezernik, 1997: 70).

nov moškosti (faličnost orožja,¹¹ potrjevanje s čini, heroiziranje padlih vojaških osebnosti). Inherenten element JLA je bila skupinska rutinirana golota vojakov – predvsem med fizikulturo in skupinskim tuširanjem v vojašnicah –, pri kateri je šlo še kako dobesedno za (ponovno) golo utrjevanje pomena moškosti.¹² V teh intimnih prostorih in pri redkih priložnostih (kot je bilo denimo skupno teles-

podrejenim vojakom in nadrejenim oficirjem;¹³ tako se je dialoga z oficirjem spominjal sogovornik: »Zdej bom povedal eno prostaško. Ko ti je oficir neki govoru, ti je potem reku: 'Razumeš ti ovo, vojniče?' 'Razumem, družo kapetane!', 'Ma razumeš ti moj kurac!'«

Temu eksplícitnemu »fantastičnemu univerzumu« je bila pogosto dodana še neverbalna ustreznica; šale so vojaki komplementarno dopolnili še s telesnimi zvi-jačami, ki iz verbalne osredinjenosti na telesa moških taista moška telesa naredijo za osrednja fizična »prizorišča«. Verbalna »mehka« homoerotika se spremeni v »trdno« performativnost. Sočasno s cementiranjem ideologije možatosti, izražene prek fizičnega in (ne)verbalnega (simbolnega) nasilja, je potekalo začasno transcendiranje (ne pa tudi resno spodjedanje) normativnega spolnega reda z erotizacijo in seksualizacijo moških teles – rečeno s Freudom, libidinalna investicija se ni izvajala zgolj na simbolni ustroj vojske-države, ampak se razpotegne na vojake, pri čemer se telesa temporalno simbolno feminizirajo, vendar le *do določene* mere.

Takšna kohezivna družbena matrika vojske temelji na zgodovinski podstati. V poznem 19. stoletju so z vidika hegemonie moškosti »potencial za homoerotično zadovoljitev izgnali iz maskulinega in ga umestili v odklonsko skupino, ki so jo simbolno povezovali z ženskami [...]. Zrcalni tip 'heteroseksualca' ni obstajal, namesto tega pa je heteroseksualnost postala obvezen del možatosti.« (Connell, 2012: 264) *Določena mera* homoerotičnosti v JLA ni pomenila družbene deviantnosti, mesto odklonskosti je zasedel šele njen absolutni presežek, ko je nekdo na lepem obveljal za homoseksualca, za podrejenega in (tudi po kazenskopravni ureditvi) za sprevrženega (delinkventnega) moškega (prim. Korošec, 2008). Prav v tem »ekscesu« vidi Žižek razlog, zakaj vojska tako ognjevito javno zavrača sprejemanje homoseksualcev v svoje vrste: ne zaradi domnevne grožnje falično-patriarhalni libidinalni ekonomiji vojaške skupnosti, temveč zato, ker se sama vojaška skupnost zanaša na odrekanje homoseksualnosti kot ključnega elementa moškega povezovanja (*male-bonding*) med vojaki (Žižek, 2006: 156). V igranem filmu iz leta 1984 z naslovom *Vojnici* (r. Stjepan Zaninović) se denimo srečamo s prizorom, v katerem vojaki JLA priredijo novoletno zabavo in zaradi odsotnosti soplesalk poprosijo za ples kar sovojake.

Feminiziran moški Drugi je bistven pri konstruiranju moškosti, še zlasti hegemonie moškosti (Jones, 2006: 453). Namesto premočrtnega *distanciranja*, neposrednega odklona od »normalnega«, se v JLA srečamo z navideznim paradoksom skupne telesne *bližine* moških teles, katere se avtobiografsko spominja prav Žižek: čeprav je bila JLA ekstremno homofobna, je bil vojaški vsakdan prežet s homoseksualnimi namigi (Žižek, 2006: 156). Ohranjanje oddaljenosti drugega od drugega je eden od konstitutivnih elementov vzdrževanja spolnega reda: »Razdalja med večino in manjšinami je bistvenega pomena za ohranitev sistema politične ekonomije

¹³ Za primer subverzije uradne komunikacije med podrejenim in nadrejenim v JLA s čezmerno identifikacijo gl. Petrović (2011).

heteroseksualnosti.« (Greif, 2012: 229)

Poudarek na prostorski dislokaciji in družbeni segregaciji zahteva širši premislek o družbenih implikacijah takšne odmaknjenosti, še posebej ob omenjenem primeru začasne družbeno-prostorske transgresije. Že prej omenjeni koncept totalne institucije je skoval Erving Goffman in ga definiral kot socialni sistem, v katerem so osebe izolirane od zunanjega sveta in nimajo interakcije s svojim širšim ali ožjim družbenim krogom. JLA je bila totalna institucija, postavljena na terenu »nasilne kartografije« (Shapiro v Hearn, 2003: xiv). Skratka, nahajala se je na področju vojaške geografije, po katerem so se raztresali prej omenjeni prostorsko-identifikacijski koncepti zemlje in dežele, korenin in pripadnosti, krvi in očetnjave. Takšen preplet lahko zasledimo tudi drugod, recimo v popularni kulturi tistega časa. Ideologija »Blut und Boden«, zemlje in krvi, je slikovito reprezentirana že v prvem slovenskem partizanskem celovečercu *Na svoji zemlji* (r. France Štiglic, 1948), v katerem skoraj ni internacionalnih proletarskih simbolov, temveč se ves čas poudarja skoraj izključno samo ozek nacionalni vidik v obliki nacionalne osvoboditve. Nekajsekundni prizor iz filma nam dramatično prikaže eno izmed vaščank (Stanetovo mater), ki, tik preden jo nacisti pošljejo na usmrtitev, strmeč predse, neomajno reče: »Sezula se bom, ker grem poslednjič po naši zemlji,« nato pa skupaj z nekaj sovaščani bosonoga odkoraka v objem zanesljive smrti.

Vojaški mitotvorni kozmos izoblikuje »vojaške identitete in spolne identitete znotraj vojske, [ki] so skonstruirane in izražene ne samo družbeno, temveč tudi prostorsko« (Woodward, 2003: 44). Prostori vojaške moškosti (vojašnice, vadišča in ne nazadnje tudi totalizacijski poligon JLA) so konstruirali in transformirali osebe – v telesnem, predvsem pa v simbolnem pomenu: civilisti so postali vojaki, iz vojakov nastanejo državljani v uniformi, fantje »zrastejo« v »prave moške«, še pred kratkim popolni neznanci se fraternizirajo v tovariše in, kot še danes lahko pričajo nekateri, dosmrtni prijatelje.

Sklep

Pri sestavljanju genealogije (re)produciranja dominantne socialistične moškosti sem obravnaval mnogotere, na prvi pogled mogoče celo nepovezane filamente, ki so bili nazadnje povezani v sveženj, imenovan JLA. Da JLA ni bila le klasičen marksističen monolit – že Althusser je denimo vojsko (vzporedno s policijo) obravnaval kot represivni *in hkrati* ideološki aparat države –, ki je ideološko ukalupljala vojake v točno določen tip moškosti, je dokazovalo tako tetoviranje kot tudi homoerotika. Obe praksi nakazujeta simbolen pobeg iz militarizirane konfinacije in upor proti njej, saj sta pripadnikom JLA pomenili produktiven način, s katerim so lahko dobesedno nase, na lastna telesa, vpisovali alternativne oblike moči in se hkrati izvili izpod socialistične objektivizacije telesa in telesne instrumentalizacije, obeh premis tako zelo spektakelsko vseprisotnih v vsakdanjiku tedanje zgodovinske

epohe, spomnimo samo na vojaške parade – značilna rutinska utelešenja biooblasti, performirana v javnem prostoru. Znotraj militantne institucije reda in oblasti s strogo določeno regulacijo telesnih praks in družbenih konvencij so včasih bolj, drugič manj oddali politično kontroverzno sporočilo: telo mi pripada in vzel sem si ga nazaj. Če beremo samoniklo vojaško kulturo na ta način, potem gre bržkone pri teh odprtih reappropriacijah za negacijo tedanjega režima moči natanko istem mestu (telesu kot enemu osrednjih konstitutivnih elementov graditve jugoslovankega socializma) in v natanko isti prostorski konstelaciji (ekskluzivnih prostorih vojaške moškosti v JLA), kjer se je po navadi potrjeval in poustvarjal. Z mislimi Lefebvra (1974): še tako utopičen revolucionarni projekt mora na agendo skupaj z reappropriacijo telesa postaviti tudi reappropriacijo prostora.

Samonikla ambivalentnost do spolnega reda v oboroženih silah Jugoslavije, ki potihem izzove socialistično heteronormativnost, ta performativna špranja v heteronormativnosti, se kvečjemu ponovno pripeti z družbenimi pretresi poznih šestdesetih let in s poznejšimi subkulturami oziroma subpolitikami, medtem ko začne tranzicija v postsocialistične nacionalne države postopoma vnašati čedalje večji neokonservativizem in s tem tudi težnje po retradicionalizaciji družbenega prostora ter posledično moške vloge.¹⁴ Premišljevanje o konstrukciji socialističnih moškosti in vojaški kot zgolj eni od tedanjih oblik, je zato nemara le košček veliko večjega mozaika, ki ga bo treba šele sestaviti.

Literatura

- ABRAM, SANDI (2013): Na koži pisana Jugoslavija. Tetovaže iz Jugoslovenske narodne armije i naracije s poviješču oslikanog tijela. *Etnološka tribuna* 36(43): 65–80.
- BARRETT, FRANK (1996): The Organizational Construction of Hegemonic Masculinity: The Case of the US Navy. *Gender, Work and Organization* 3(3): 129–142.
- BERDAK, OLIVIA (2013): Who Owns Your Body: Conscientious Objectors in Croatia in the 1990s. *Polemos* 16(1): 37–59.
- BERNIK, VALERIJA (2001): *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- BERNIK, VALERIJA (2002): Ženske v slovenski partizanski vojski (1941–1945). V *Seksizem v vojaški uniformi*, L. Jalušič in M. Pešec (ur.), 106–125. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- BHABHA, HOMI K. (1995): Are You a Man or a Mouse? V *Constructing Masculinity*, M. Berger, B. Wallis, S. Watson in C. M. Weems (ur.), 57–65. New York: Routledge.

¹⁴ Razpad Jugoslavije prinese govor o »krizi moškosti«, ki jo zaznamujejo projekti rehabilitacije t. i. »ranjene moškosti«, s katerimi se spopadajo nacionalne kulture, še posebej pri soočenju z novimi globalnimi modeli (hegemone) moškosti (Rosić, 2012: 61). Nekateri raziskovalci denimo umeščajo nastanek homofobnega nacionalizma v Srbiji že v čas pred razpadom Jugoslavije, in sicer v drugo polovico osemdesetih let (cf. Veličković, 2012).

- BUDEN, BORIS (2004): Jeton i ja u JNA. V *Leksikon Yu mitologije*, I. Adrić, V. Arsenijević in Đ. Matić (ur.), 172–176. Beograd: Rende.
- CONNELL, RAEWYN (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- CONNELL, RAEWYN W. IN JAMES W. MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender Society* 19(6): 829–859.
- DAVIS, JOHN (1977): *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*. London: Routledge.
- GARB, MAJA (2002): Ženske na služenju vojaškega roka v JLA. V *Seksizem v vojaški uniformi*, L. Jalušič in M. Pešec (ur.), 127–136. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- GREIF, TATJANA (2007): *Arheologija in spol: podobe spolov v interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji*. Ljubljana: Škuc.
- GREIF, TATJANA (2012): Nemočni alfa mužjaci. *Sarajevske sveske* 39–40: 221–229.
- HEARN, JEFF (2003): On Men, Women, Militarism, and the Military. V *Military Masculinities: Identity and the State*, P. Higate (ur.), xi–xv. Westport: Praeger.
- JALUŠIČ, VLASTA (1999): Women in Interwar Slovenia. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 51–66. University Park: Pennsylvania State University Press.
- JANCAR-WEBSTER, BARBARA (1999): Women in the Yugoslav National Liberation Movement. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 67–87. University Park: Pennsylvania State University Press.
- JEZERNIK, BOŽIDAR (1997): *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- JONES, ADAM (2006): Straight as a Rule. Heteronormativity, Gendercide, and the Noncombatant Male. *Men and Masculinities* 8(4): 451–469.
- KOLAR, SLAVKO (2005): *Služenje vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi (Jugoslovanski armadi)*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- KLOBUČAR, MARIJA (2012): Prva svetovna vojna in slovenske ljudske vojaške pesmi. V *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, M. Godina Golija (ur.), 27–46. Ljubljana: Založba ZRC.
- KOKALJ, NINA (2007): *Moški v potrošniški družbi*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KOROŠEC, DAMJAN (2009): *Spolnost in kazensko pravo: od prazgodovine do t. i. moderne spolnega kazenskega prava*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- KOTESKA, JASNA (2012): Tri funkcije balkanske muškosti. *Sarajevske sveske* 39–40: 115–130.
- KUMER, ZMAGA (1992): *Oj, ta vojaški boben: slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju*. Celovec: Drava.
- KUMER, ZMAGA (2006): *Delo in ljudska pesem na Slovenskem*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

- KUZMANIĆ, TONČI (1999): *Bitja s pol strešice: slovenski rasizem, šovinizem in seksizem*. Ljubljana: Open Society Institute Slovenia.
- LEFEBVRE, HENRI (1974): *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- MILIČEVIĆ, ALEKSANDRA SASHA (2006): Joining the War: Masculinity, Nationalism and War Participation in the Balkans War of Secession, 1991–1995. *Nationalities Papers* 34 (3): 265–287.
- MOSTOV, JULIE (2000): Sexing the Nation/Desexing the Body. Politics of National Identity in the Former Yugoslavia. V *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*, T. Mayer (ur.), 89–112. London, New York: Routledge.
- NAGEL, JOANE (2001): Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations. *Ethnic and Racial Studies* 21(2): 242–269.
- OLUJIC, MARIA B. (1995): Women, Rape, and War: The Continued Trauma of Refugees and Displaced Persons in Croatia. *Anthropology of East Europe Review* 13(1): 62–67.
- PETROVČIČ, TANJA (2003): *Udeležba in promocija žensk v narodnoosvobodilnem gibanju v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- PETROVIĆ, TANJA (2011): Studijski portreti vojakov JLA: O možnostih interpretacije. V *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, T. Petrović (ur.), 312–332. Ljubljana: Založba ZRC.
- RAMET, SABRINA P. (1999): In Tito's Time. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 89–105. University Park: Pennsylvania State University Press.
- RENER, TANJA IN MIRJANA ULE (1998): Back to the Future: Nationalism and Gender in Post-socialist Societies. V *Women, Ethnicity and Nationalism*, R. Wilford in R. Miller (ur.), 120–132. London, New York: Routledge.
- ROSIĆ, TATJANA (2012): Panika u redovima tj. Balkan, zemlja s one strane ogledala. *Sarajevske sveske* 39-40: 49–71.
- SADAR, NEVENKA (1991): *Moški in ženske v prostem času: socialne in psihološke dimenzije načinov preživljanja prostega časa*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- SCHNEIDER, JANE (1971): Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies. *Ethnology* 10(1): 1–24.
- SEIFERT, RUTH (1996): The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars. *Women's Studies International Forum* 19(1): 35–43.
- SLAPŠAK, SVETLANA (2000): Yugoslav War: A Case of/for Gendered History. *Topos* 2 (1/2): 17–68.
- SLAPŠAK, SVETLANA (2008): The After-War War of Genders: Misogyny, Feminist Ghettoization, and the Discourse of Responsibility in Post-Yugoslav Societies. V *Violence and Gender in the Globalized World: the Intimate and the Extimate*, S. Bahun-Radunović in V. G. J. Rajan (ur.), 91–106. Aldershot: Ashgate.
- SOFOS, SPYROS A. (1996): Inter-ethnic Violence and Gendered Constructions of Ethnicity in Former Yugoslavia. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture* (1): 73–92.
- STERGAR, ROK (2004): *Slovenci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj*

- od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- VAN GENNEP, ARNOLD (1960): *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- VELIČKOVIĆ, VUKŠA (2012): Homofobni nacionalizam i kriza maskulinnosti u Srbiji. *Sarajevske sveske* 39-40: 255–260.
- WILFORD, RICK (1998): Women, Ethnicity and Nationalism. Surveying the Ground. V *Women, Ethnicity and Nationalism*, R. Wilford in R. Miller (ur.), 120–132. London, New York: Routledge.
- WOODWARD, RACHEL (2003): Locating Military Masculinities: Space, Place, and the Formation of Gender Identity and the British Army. V *Military Masculinities: Identity and the State*, P. Higate (ur.), 43–56. Westport: Praeger.
- YUVAL-DAVIS, NIRA (2009): *Spol in nacija*. Ljubljana: Sophia.
- ŽIŽEK, SLAVOJ (2006): *The Universal Exception*. London, New York: Continuum.